

İran'da "diller çatışması" ve Azeri Türkçesinin konumuna toplumdilbilimsel bir bakış*

Sonel Bosnalı
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul

1. Giriş

Toplum dilbilimin öncelikli araştırma alanlarından biri olan iki dillilik veya çok dillilik incelemelerinde en sık kullanılan kavram şüphesiz *diller ilişkisi* kavramıdır. Bu alandaki araştırmaların önemli bir bölümü, ilişki durumunda bulunan dillerin konumlarının dengesiz olduğu ortam ve koşullarda, söz konusu dillerin uğradığı yapısal ve işlevsel sonuçları incelemektedir (Boyer 1996: 18). Toplumsal, ekonomik ve diğer dil dışı etkenler nedeniyle, ama çoğu zaman yönetimin bilinçli dil politikalarının sonucu olarak, herhangi bir ulusal alanda ilişki içinde bulunan iki veya daha çok dil, konumları ve işlevleri bakımından sınıflandırılırlar. Devletin "resmi dil" olarak kendisine bir konum ve bunun uzantısı olan işlevleri yüklediği dil, hem yönetimin politik desteği hem de toplum içindeki saygınlığı nedeniyle, "egemen dil" veya "üst dil" olarak o ülkenin dil pazarına hükmeder. Aynı ulusal sınırlar içindeki bu dil pazarında, yönetimin politik desteğinden ve hatta, çoğu zaman, belirli bir resmi konumdan bile yoksun olan ve "alt dil" veya "bastırılmış dil" kavramlarıyla adlandırılan dillerin, birlikte yaşadıkları üst dille rekabet yetenekleri oldukça sınırlıdır (Weinreich 1963: 45). Dolayısıyla, özellikle Amerika kıtası toplumdilbilimcilerine göre, ilişki içindeki bu iki ayrı ulamadaki diller, dil pazarını ve buradaki işlevlerini dengesiz bir biçimde bölüşürler. "İki değişkelilik" (Diglosi) kavramıyla betimlenen bu tür ortamlar çok uzun süreli bir durağanlık sergileyebilirler (Fishman 1971: 63).

Buna karşın, *Katalan*, *Bröton* ve *Alzas* alanlarıyla ilgilenenler başta olmak üzere, Avrupa toplumdilbilimcilerinin bazıları, yukarıda sözü edilen durum-

* *Dilbilim Araştırmaları* (2004) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 111-122.

ların betimlenmesinde *diller ilişkisi* yerine *diller çatışması* kavramını öneriyorlar. Bu görüşe göre, iki veya daha çok dilin dengesiz ortam ve koşullarda ilişki durumunda bulunması, kaçınılmaz olarak bir dil çatışmasını beraberinde getirir. Başka bir deyişle, konumları eşit olmayan diller arasındaki ilişki kaçınılmaz olarak çatışmacıdır. Böyle olunca da, çok dilli ortamlarda dilin toplumsal yapılaşması durağan değil değişkendir. Yani, konumdaki dengesizlik egemenlik çatışmasını, çatışma da dilin toplumsal yapısında değişimi getirir. Değişim, alt dilin uğrayacağı birbirine zıt iki ayrı sonuca doğru ilerleyen iki ayrı süreci içerir: bu dil ya üst dilin egemenliğinden kurtulma (üst dile kapırdığı işlevleri geri kazanma, ona yapısal bağımlılıktan kurtulma) yönünde ilerleyen bir süreci yaşar, ya da süresi içinde bulunduğu koşulların özelliklerine göre değişen, yok olma yönündeki işlevsel ve yapısal daralma sürecine girer (Kremnitz 1981: 65-67).

Böyle bir ortamda alt dillerin üst dille ilişkileri sonucu ortaya çıkan daralma sürecini, hem yapıları hem de işlevleri bakımından gözlemelemlenebilir. Bir yandan, üst dilin etkisinde bulunan alt dil, ondan önemli oranda aktardığı ses, sözcük ve hatta sözdizimi alanlarındaki ödünçlemeler sonucu, dil yapısı bakımından gitgide ona benzeyerek kendi yapısal özelliklerini kaybetme sürecine girer. Diğer yandan, dil pazarının üst dilin sahip olduğu politik destek, saygınlık, toplumsal, ekonomik ve kültürel getirileri nedeniyle bu egemen dilin eline geçmesi sonucu, alt dillerin işlevlerinin her geçen gün biraz daha daralması süreci gözlemlenebilir (Poplack 1990: 25-31).

Sayıları otuz beşi aşkın ve değişik dil ailelerinden gelen dillerin bir arada yaşadığı İran'ın çok dilli yapısı, bazı budunsal, tarihsel, toplumsal ve politik özellikleri nedeniyle, diğer alanlara göre bazı farklılıklar sunar (Rüdiger 1989: 3). Bu çok dilli ortamda, nüfus olarak belli bir ağırlığa, politik tarihi bakımından ilginç bir konuma sahip olan Azeri Türklerinin dillerinin toplumsal durumu, ilginç bir konudur. Bu yazıda, İran'da ilişki halinde bulunan Azeri Türkçesinin konumu ve toplumsal konusu ele alınacaktır.

2. Çokdilli ortamda Azeri Türkçesinin sayısal ve işlevsel daralması

Yakın geçmişte, boy geleneğine bağlı toplumsal yapıları, merkezi yönetimin kendilerine tanıdığı güçlü bir özerklik çerçevesinde yaşamlarını sürdüren ve göçebe yaşam biçimlerini son dönemlere kadar sürdüren Türkler, 20. yüzyılın başlarından itibaren başlatılan yenileşme politikalarıyla bu geleneksel toplum yapılarından uzaklaştırılmışlardır. Dolayısıyla, bu toplumun önemli bir çoğunluğu artık kentlerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun %29'unu oluşturan İran Türkleri'nin ezici çoğunluğunu, Doğusunda Tahran, Kuzeyinde

Azerbaycan Cumhuriyeti, Batısında Türkiye ve Güneyinde Kordestan eyaleti bulunan geniş bir coğrafyada oturmakta olan ve "Azeri" terimiyle de adlandırılan Türkler oluşturur. Nüfusun %43'ünü oluşturan ve dolayısıyla diğer azınlıkların toplamı karşısında çoğunluğa erişemeyen Farslar gibi, Azeri Türklerinin de hemen hemen hepsi şi'i mezhebine aittirler. Türk toplumunun diğer bir özelliği de, tarih boyunca İran'ın politik egemen sınıfını oluşturmaları ve ülke yönetimine çok önemli seviyelerde katkıda bulunmuş olmalarıdır. Dolayısıyla, bu toplumu bir "azınlık" olarak betimlemek oldukça zor gözüküyor (Bosnalı 2001: 676-678).

İran halkını oluşturan toplulukların dillerine anayasal bir konum tanıyan İran İslam Cumhuriyeti'nin bu dillere karşı daha yumuşak bir politika izlemesi, söz konusu çok dillilik ortamının "çatışmacı" özelliğini ortadan kaldırmıyor gibi gözüküyor. Bu çatışmada *egemen dil* olan Farsçanın baskısı altında, *alt dil* veya *bastırılmış dil* görünümündeki Azeri Türkçesinin daralması kaçınılmaz görünmektedir.

Oysa Türkler, İran topraklarına geldikten sonra, bu ülkeyi yönetenler olarak yüksek bir politik konuma sahip olmalarına karşın bu topraklarda yaygın olan toplumsal ve dilsel davranışları özümsemişler, dolayısıyla, saygınlık sahibi Farsçayla rekabet edebilecek, ölçünlü bir dil düzgüsünü oluşturmamışlardır. Son yüzyıllarda ortaya çıkan ulusçuluk akımları ise, başka coğrafyalardaki bazı azınlıkların konumlarını iyileştirmiş, ama, ne kadar çelişkili gözükse de, İran Türkleri'nin aleyhine gelişmiştir. Bunun en önemli nedeni, İran ulus-devlet tasarısında Fars unsurunun temel alınmış olmasıdır. Dolayısıyla, bu toplumun politik konumuyla birlikte dillerinin toplumsal konumunda da bir gerileme süreci ortaya çıkmış (De Planhol 1988: 124), 20. yüzyılın birinci yarısının sonlarına doğru dillerinin konumunu iyileştirmeye yönelik bazı girişimler de sonuçsuz kalmıştır (Houmayounpour 1967: 55-66).

Otuz beşi aşkın sayıda dilin ilişki içinde bulunduğu İran'ın çok dilli yapısının eşitçi bir dil politikasıyla yapılandırılması ve yönetimi güç olduğundan, İran devletinin uyguladığı dil politikası, resmi devlet dili olan Farsçayı ayrıcalıklı bir konuma yerleştirerek, ona toplum içinde bir saygınlık kazandırır ve yerel dilleri konuşan topluluklar arasındaki çekiciliğini artırır (Hourcade 2000: 431). Ayrıca, bu temel politikaya bağlı olarak ortaya çıkan bazı dil dışı unsurlar da Azeri Türkçesinin *daralma* sürecini doğrudan etkiler. Kırsal kesimin kentlere aşırı göç hareketi, çok hızlı kentleşme süreci, okur-yazar ve okullaştırma oranının bariz yükselişi gibi toplumsal ve kültürel değişimler, yerel dil topluluklarının geleneksel toplumsal ve kültürel yapılarının derinden değişmesine yol açmaktadır (Hourcade 1988: 172).

Bir yandan *diller ilişkisi* kuramı, diğer yandan da, İran'da diller ilişkisinin hem dil içi hem de dil dışı unsurları, bizde Azeri Türkçesinin toplumsal yapılaşmasının *diller çatışması* kavramıyla betimlenebileceği izlenimini uyandırıyor. Bu *dil çatışmasını* şu üç ayrı alanda gözlemlene olanağı vardır. Bir taraftan, resmî dili özümseyebilmek için ana diline yabancılaşma eğilimi söz konusu olabilir; ana diliyle olan bağlarını yadsıma anlamına gelen, o dili (artık) "ana dili" olarak görmeme tutumu, bu yabancılaşma davranışının imgesel bir göstergesi olacaktır. Diğer taraftan, anadilinin aktarılmasından kısmen veya tamamen vazgeçip, onun yerine daha çok ve daha istekli olarak Farsçayı aktarma tutumu söz konusu olabilir. Son olarak, saygınlık sahibi resmi dil yararına, kamu ve resmi alanlar başta olmak üzere, anadilini daha az kullanma eğilimi kendini gösterebilir.

Bu üç alanda gözlemleyebileceğimiz davranış ve tutumlar, İran'da Azeri Türkçesinin konumunun dengesiz olup olmadığı, dolayısıyla bu durumu "diller çatışması" betimlemesine girip girmediği konusunda ipuçları verebilir. Daha somut olarak söyleyecek olursak, bu dilin daralmasını iki ayrı süreçte gözlemlemek mümkün olabilir: bir yandan, bu dili konuşanların sayılarının azalması anlamına gelen sayısal daralma süreci, diğer yandan, kullanım alanlarının daralması anlamında işlevsel daralma süreci.

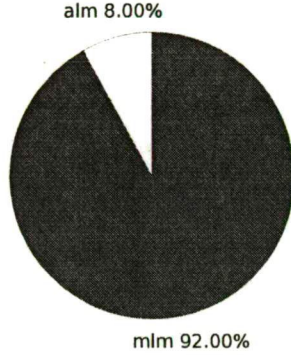
Bu konuyu incelemek için, 2001 yılında Tahran ve Salmâs'ın kentsel bölgelerinde yaşamakta olan on yaş üzerindeki topluluğu temel alarak oluşturduğumuz örnekleme bir anket gerçekleştirdik. 306 kişilik örneklerimizi, Tahran'dan 195 kişi, Salmâs'tan 111 kişinin katılımıyla oluşturduk. Bunun yanı sıra, araştırma evrenimiz içine alacağımız grubun kümelendirilmesinde göz önünde bulundurduğumuz kıstaslar şunlar oldu: Türk kökenli olmak (Azeri Türkçesini konuşamıyor olsa bile, annesi ve babası veya onlardan birinin Türk olması) veya Azeri Türkçesini konuşabilmek (anne ve baba Türk olmasa bile); bu iki kentte en az on yıldan beri yaşamakta olmak.

2.1. Anadil sürdürümü-anadil yitimi: Farsçanın "anadilleşmesi"

Anadil yitimi tutumunun incelenmesi için kişinin önce hem annesinin hem de babasının anadili belirlenmiş ve bu dil *budun dili* olarak betimlenmiştir. Söz konusu *budun dili*, aynı zamanda kişinin *gizli anadili* olarak betimlenmiştir. Araştırma evrenimize yalnızca hem annesi hem de babası Türk olanlar değil, bunlardan herhangi birinin anadili Türkçe olduğunda da bu dil kişinin *gizli anadili* olarak kabul edilmiştir.

Anadilin sürdürümü ve yitimi konusundaki araştırmada, düşük seviyede de olsa, anadil olarak *budun dili* olan Türkçenin (yani anne ve babanın anadili) yerine resmî dilin kabul edilmesi eğilimini gözlemleyebiliyoruz. Bu

eğilim bizim sayısal daralma varsayımımız doğrultusunda gerçekleşiyor. Özdeş aileye mensup üyelerde anadil yitimi eğiliminin oranı %8 olsa da, bu oran, ayrışık aileye mensup üyelerde %73'e ulaşmaktadır. Ayrıca bu eğilim, etni dili babaninki olsun veya anneninki olsun geçerli olmakla birlikte, baba dili olduğunda %12, anne dili olduğunda ise %9'dur.

G1. Anadil yitimi eğilimi

Anadilin sürdürümü ve yitimi yaşanan şehre göre %12'lere varan önemli bir değişke sergilemektedir. Anadil sürdürümü tutum ölçeği Salmâs'ta "1", yani tam sürdürüm söz konusu iken, Tahran'da bu ölçek "0,88"e düşmektedir. Bu da, Tahran'daki Türk dilli aileden gelen İranlıların %12'sinin anadillerini resmî dilleri olan Farsça ile tanımladıklarını göstermektedir.

Tahran'daki Türk dilli toplumun anadil sürdürüm ölçeği cinsiyete göre de %15'lere varan bir değişke sunmaktadır. Erkek grubunda bu ölçek "0,94" seviyesinde gerçekleşirken, bayanlarda "0,79"lara kadar gerilemektedir. Aynı zamanda toplumun tutumu yaş gruplarına göre değişmektedir. Genç kuşakların anadil sürdürüm tutumu yaşlı gruba oranla daha düşük seviyede gerçekleşmekte ve toplumun yaşı ne kadar yüksekse sürdürüm tutum ölçeği o kadar yükselmektedir. Örneğin 10-19 yaşları arasındaki genç grupla 50 yaşından büyük yaşlı grup arasındaki değişke %20'dir. Şöyle ki, ilk yaş grubunun tutum ölçeği "0,80" ve son yaş grubunun tutum ölçeği ise "1" olarak gerçekleşmektedir.

Bu tutumda rol oynayan en önemli etkenlerden birinin de eğitim-öğretim olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. Bir önceki göstergenin tersine, burada eğitim seviyesi yükseldikçe tutum ölçeği seviyesi düşmektedir.

Böylece, okuyup yazması olmayanlarda bu ölçek "1" iken üniversite seviyesinde öğrenim görmüş grubun tutum ölçeği "0,85" seviyesinde gerçekleşmekte, dolayısıyla bu iki zıt grubun anadil sürdürüm tutumu %15 değişke sunmaktadır.

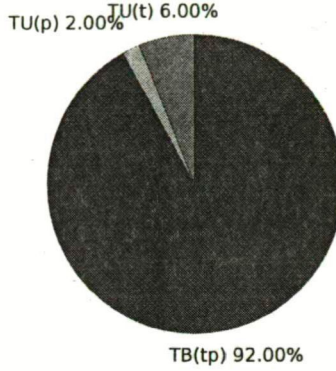
Son olarak, sosyal durum, yani iş hayatında etkin olup olmama durumu, anadil sürdürme tutumunda %12'lik bir değişke unsuru oluşturmaktadır. Tahran'daki Türk topluluğunun iş hayatında etkin grubunun anadil sürdürümü ölçeği "0,95" olup, etkin olmayan grubunkinden (0,83) daha yüksektir.

2.2. Anadil aktarımında daralma ve resmî dilin özümsemesi

Anadil aktarım ölçeğinin tespiti için Türkçeyi anadili olarak görenlerin belirttiği "anadillerini bilip bilmeme seviyesi" göz önünde bulundurulmuştur. Başka bir deyişle, temel olarak alınan *gizli anadil* değil, *belirtilen anadil* olmuştur. Diğer yandan, dillerin aktarımı konusuna küçük bir ayrıntı getirebilmek için, sadece dilleri bilip bilmeme seviyesi değil, ayrıca bu dilleri konuşabilme yetisi de göz önünde bulundurulmuştur. Son olarak, bir yandan anadilde okuma ve yazabilme yetisi, diğer taraftan bu yetinin kullanıma dönüştürülüp dönüştürülmediği konusu ele alınmıştır.

2.2.1. Dil aktarımı

Konu dili bilme, yani dil yetisi açısından ele alındığında, anadili aktarım ölçeği %98'lere varan bir seviyeye ulaşmaktadır. Bunun yanında, örneklem nüfusun %94'ü Farsçayı bildiğini belirttiğine göre, resmî dilin aktarım ölçeği ise 94 olarak tespit edilmektedir. Bu verilerden yola çıkarsak, dillerin aktarımı konusunda şu üç ayrı sonuca varabiliriz. İlk olarak, oranı nüfusun %92'lerine varan bir gruba anadilinin yanında resmî dilin de aktarılmış olduğu açıktır ve bu iki dilli aktarımın oldukça yüksek seviyelere ulaştığının bir göstergesidir (TB(tp): İki dil (Türkçe-Farsça) aktarımı). Dolayısıyla, tek dil aktarımı, toplumun sadece %8'inde gerçekleşmektedir (TU). Bu tek dil aktarım eğilimindeki toplumun %6'sı, sadece Türkçeyi aktarmakta (TU(t): Tek dil Türkçe aktarımı), buna karşın %2'si yalnız Farsçayı aktarmaktadır (TU(p): Tek dil Farsça aktarımı). Böylece, Türk dilli toplum içinde üç ayrı dil topluluğu oluşmaktadır: iki dilli topluluk; Türkçe tek dilli topluluk; Farsça tek dilli topluluk.

G2. Dil Aktarımı

İlk bakışta, bu veriler bize hem her iki dilin hem de iki dilli aktarım ölçeğinin çok yüksek seviyelere ulaştığını göstermektedir. Ama, burada asıl dikkate alınması gereken nokta, bu durumun durağan olmadığı gerçeğidir. Çünkü, bu üç ayrı dil topluluğunun giderek değişime uğramakta olduğunun da bir göstergesidir. Bu değişimi şöyle betimleyebiliriz: toplumun %6'sını oluşturan Türkçe tek dilli topluluk (TU(t)) ilk evrede iki dilli topluluğa dönüşmekte (TB(tp)), ikinci evrede ise, bu iki dilli topluluk Farsça tek dilli topluluğa dönüşmektedir (TU(p)). Başka bir deyişle, Türkçe tek dilli topluluğun sayısı giderek daralmakta, çünkü bu topluluğun üyeleri aşamalı olarak Farsçayı benimseyerek iki dilli topluluğa dönüşmektedir. Ayrıca bu iki dilli durum da durağan görülmemelidir, çünkü, ilk önce Türkçenin yanında Farsçayı da benimseyen topluluğun üyeleri, Türkçeyi bırakıp sadece Farsçayı benimseyerek Farsça tek dilli topluluğa dönüşmektedir. Dolayısıyla, bu son grubun sayısı aşamalı olarak artış gösterecek ve yaygınlaşacaktır.

Anadil aktarım tutumunun göz önünde bulundurduğumuz ölçülere göre değişkesi oldukça düşük seviyededir. Tahran'la Salmâs arasında değişkesi ölçeği sadece 2'dir, çünkü başkentteki Türkler arasında dil aktarım oranı %97, Salmâs'ta ise %99 olarak gerçekleşmektedir. Anadil aktarımı, cinsiyete göre ise %2'lik bir değişke göstermektedir: erkekler için %99 olan anadil aktarımı, kadınlara oranla daha yüksektir (%97). Yaş gruplarında anadil aktarımı ise, en yüksek seviye %99'luk bir oranla A2 yaş grubuna, en düşük seviye ise %97 oranıyla A1 yaş grubuna aittir. A3 ve A4 için bu seviye %98'dir. Eğitim seviyesine göre anadil aktarım ölçeğinde, çelişkili bir durumla karşı

karşıyayız. İki karşıt grup olan E0 ve E4 gruplarının tutumları %100 oranında gerçekleşmektedir. Oysa bu oran E1 ve E3 grupları için %97, E2 grubu için ise %99'dur. Son olarak, anadil aktarım seviyesi, sosyal etkinlik durumlarına göre de değişke göstermektedir. Etkin grubun anadil aktarım oranı %99, etkin olmayan grubun ise %97'dir.

2.2.2. Dil yetisi ve dil kullanım aktarımı

Duruma yalnızca "dili bilip bilmeme" bağlamında yaklaştığımızda, ortaya çıkan sonuç anadil açısından hiç de karamsarlık verici değil gibi gözüküyor, çünkü anadil aktarımından vazgeçme tutumunun, (Türkçeyi anadil olarak gören) Türk toplumunun sadece %2'si için geçerli olduğunu görüyoruz. Ancak, konu, bilindiği belirtilen bu dilin hangi derecede konuşulduğu olarak ele alındığında, bir başka boyut kazanıyor. İlk önce, anadilini "çok iyi" konuşabildiklerini belirtenler, bu topluluğun %70'ini oluşturuyor. Oysa, aynı topluluğun %75'i Farsçayı "çok iyi" konuşabilmektedir.

Bunun yanı sıra, dikkatimizi "okuyup yazabilme" seviyesine odakladığımızda, ortaya çok daha ilginç bir durum çıkıyor. Söz konusu topluluğun %60'ı anadilini okuyabildiğini, ama sadece %47'si bu dili yazabildiğini ileri sürmektedir. İran'da resmî kanallarla bu dili öğrenme olanağının olmadığı anımsanacak olursa, anadilde okuyup yazabilme ölçeklerinin aslında hiç de azımsanacak bir seviyede olmadığını kabul etmek gerekir. Ancak, konuya bir de belirtilen okuyabilme ve yazabilme yetisi değil de, bu yetinin kullanıma dönüşüp dönüşmediği açısından bakarsak, elde edilen veriler daha değişik. Bu bağlamda, topluluğun sadece %53'ü bu zamana kadar ana dilinde okuma deneyiminde bulunmuş, buna karşılık ise sadece %27'i yazma deneyiminde bulunmuş.

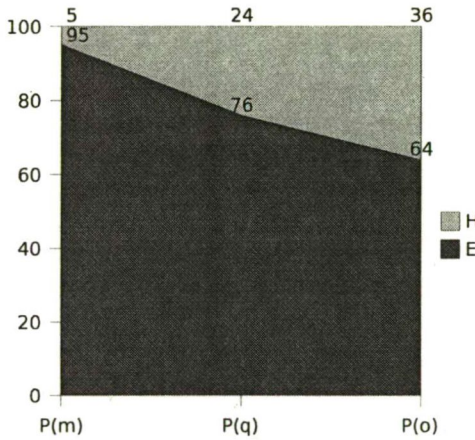
Bu veriler, anadil aktarımının nicel daralmasından daha çok nitel daralmanın dikkate alınması gerektiğini gösteriyor. Nitel daralmanın en büyük nedenlerinden biri şüphesiz bu dilin aktarımının sadece aile çerçevesinde gerçekleşmekte olmasıdır. Bu dili konuşabildiğini bildiren topluluğun %99'una göre, anadilini öğrenmede "ev" in rolü bulunuyor; oysa "okul" bu topluluğun sadece %3'ü için bir rol oluşturuyor. Buna karşın, bu topluluğun %67'si için resmî dili öğrenmesinde "okul" un rolü var. Ama, daha da önemlisi, Farsçanın öğrenilmesinde "okulun" yanında "ev" de büyük rol oynuyor: Farsçayı konuşabilenlerin %98'i bu dilin öğrenilmesinde "ev" in de bir rolü bulunduğunu belirtiyor.

Dil yetisi ve dil kullanımı ölçeklerindeki bu farklılıklar, dildeki yetersizlik ve bu dili kullanmamanın, kendini bu dilin konuşucusu olarak görmede bir engel oluşturmadığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Diğer yan-

dan, dil yetisi ve dil kullanım seviyelerindeki bu dengesizlik, anadilinde sadece konuşabilme yetisinin bu dilde kendini "kullanıcı" olarak görmek için yeterli gibi gözüküyor. Ayrıca, bu, anadilin konuşma, yazı ve okuma alanlarındaki işlevleri hakkında da bize bazı ipuçları vermektedir.

2.3. Anadilinin toplumsal kullanımı ve işlevleri

Yukarıda elde edilen verilerden hareketle, anadilinin işlevini en iyi şekilde yerine getirdiği alan konuşma alanıdır diyebiliriz. Ama bu ifade, "anadilin bu işlevini tam olarak yerine getirebiliyor mu?" sorusunu da beraberinde getiriyor. Söz konusu soruya cevap bulabilmek için, Türklerin anadillerini nerelerde konuştukları ankete tabi tutulan topluluğa sorulmuş ve üç ayrı alan ("ev", "pazar", "kamu alanı"), "hiç bir yer" ve "her yer" seçenekleri önerilmiştir.

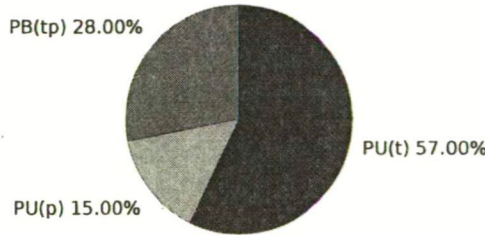

G3. Anadilinin toplumsal kullanımı (%)

Bu durumda, topluluğun %60'ı anadilini her yerde konuştuğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, %40'ı için, bu dil, konuşma dili işlevini her türlü toplumsal alanda gerçekleştiremiyor. Bu durumun en önemli yanı ise, topluluğun %2'sinin anadilini bildiği halde hiç bir yerde kullanmıyor olmasıdır. Dolayısıyla, topluluğun %38'i alanın sosyal ve resmî konumuna göre sahip oldukları iki dil arasında seçim yapmak durumundadır. Biz de bu durumu dillerin "iki değişikli (diglosik) kullanımı" olarak adlandırabiliriz. İki değişikli kullanıma Tahran'daki topluluğun %55'i başvururken, Salmâs'taki toplu-

luğun yalnızca %9'u başvurmaktadır. Ayrıca, bu tutuma başvurma eğilimi kadınlarda (%43) erkeklerden daha yüksektir (%34). Yaşa göre dağılıma baktığımızda, gençlerin bu tür kullanıma daha yoğun olarak başvurduklarını görüyoruz. 10-19 yaş grubunun iki değişikli kullanımı oranı %46 iken, bu oran gittikçe azalmakta ve 50 yaş üzerindeki topluluk arasında %29'a kadar düşmektedir. Diğer taraftan, eğitim seviyesine göre iki değişikli kullanımı oranı değişmektedir. Eğitim seviyesi yükseldikçe iki değişikli kullanımı da yükselmektedir. Şöyle ki, okuması ve yazması olmayan grup arasında iki değişikli kullanımı oranı %11 iken, yüksek eğitim grubunda bu seviye %46'ya ulaşmaktadır. Son olarak, sosyal konuma göre de bu tutum değişikli sunmaktadır: her hangi bir sosyal konumu olmayanlar arasında iki değişikli kullanımı %42'ye, etkin grup arasında %31'e düşmektedir.

Anadilinin en fazla kullanıldığı alanı, %95'lik bir oranla "ev" oluşturmaktadır (P(m)). Ama bu oran "pazar" da %76'ya (P(q)) ve kamu alanında %64'e (P(o)) düşmektedir. Bu da bize, alan sosyal ve resmî örtüye büründükçe anadilinin kullanımı oranının aşamalı olarak düştüğünü göstermektedir.

G4. Dillerin ev içi kullanımı

Anadil kullanımındaki en yaygın alan olarak gözüküyor ev, aslında yalnızca Türkçenin konuşulduğu yer olmaktan çok uzaktadır. Gerçekten de, evlerinde sadece bu dili konuşanların oranı topluluğun yalnızca %57'sini oluşturmaktadır (PU(t)). Bunun yanında, %28'i artık evlerinde hem Türkçe hem de Farsça konuşmaktadır (PB(tp)). Burada, en önemli unsur, topluluğun %15'inin evlerinde yalnızca Farsça konuşmakta olmasıdır (PU(p)). "Anadilin yerel dil özelliğini yitirmesi" olarak ifade edebileceğimiz bu olay, bize

Farsçanın artık evlerdeki aile içi iletişimlerde bile Türkçenin yerini almakta olduğunu göstermektedir. Bu da bize, Farsçanın Türk evlerinde gittikçe yer kazanmakta olduğu ve günümüzde bu evlerin %43'ünde konuşulmakta olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durumu "Farsçanın yerel dile dönüşümü" olarak da betimleyebiliriz.

3. Sonuç

Bu incelemeden elde ettiğimiz veriler sonucu gözlemleyebildiğimiz Azeri Türkçesi'nin daralma sürecini şöyle betimleyebiliriz. Anadilin kamusal ve resmî alanlarda kullanımı gittikçe daralmakta, çünkü bu tür alanlarda resmî dilin kullanımı tercih edilmektedir. Dolayısıyla, İran'daki diller ilişkisi ortamı "dillerin işlev bölüşümü" durumuna doğru ilerlemektedir. Ancak, resmî dilin eskiden anadile özgü alanlara aşamalı olarak girip yerleşme sürecinden dolayı bu ortam "durağan" değildir. Bununla birlikte, Farsça, Türklerin budun dili olmadığı halde, onların bazıları tarafından "anadili" olarak görülmektedir. Bu da, bütün işlevlerini yerine getiremeyen budun dilinin artık anadili olarak algılanmaya, kabul edilmeye layık görülmediğinin, onun yerine "egemen dilin" anadili olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. İşlevleri daralmakta, imgesel olarak anadilini temsil yeterliliği kısıtlanmakta olan bu dil, gelecek kuşaklara gittikçe daha az aktarılmaktadır. Aktarılması durumunda ise, daha çok daralmış işleviyle, yani yerel dil işlevini yerine getirmek amacıyla aktarılmaktadır. Buna karşın, resmî dilin aktarımı daha yüksek seviyede ve daha düzenli bir biçimde gerçekleşmektedir. Daha da önemlisi, anadili tam olarak yerine getiremediği yerel dil işlevi alanında bile artık resmî dille çatışma durumundadır ve ona ödün vermeye başladığı bu alanda da giderek daralmaktadır.

Sonuç olarak, İran'daki toplumsal ve politik ortamda Farsçanın egemenliğini gittikçe pekiştirerek, konumu ve işlevleri bakımından bir "alt dil" olarak gözükken Azeri Türkçesinin daralmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Azeri Türkçesinin İran'ın çok dilli ortamında Farsça ile girdiği dil ilişkisinin dengesiz bir ilişki olduğunu ve bu durumun "dil çatışması"na doğru ilerleyen bir süreç olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak, sözü edilen bu sürecin ileri düzeyde olmadığı ve "dil çatışmasının" yüzeysel olduğunu da vurgulamak gerekir. Bu da, İran İslam Cumhuriyeti'nin çok dillilik politikasındaki görece başarısının bir göstergesi sayılabilir. Anayasa tarafından Azeri Türkçesine, kısıtlı da olsa, tanınan konum ve işlev, çatışmanın yüzeysel olmasında önemli bir etkidir. Diğer bir etken ise, coğrafi konumları ve ulusal nüfustaki öneminden dolayı Azeri Türkleri'nin İran'da *de facto* bir dil özerkliğine sahip olmalarıdır. Gerçekten de, bu çatışmayı, Türk dilli ülkelere

komşu ama merkeze uzak olan Salmâs'ta gözlemlemek ne kadar zorsa, bu şehrin tam zıt konumunda bulunan Tahran'da gözlemlemek o kadar kolaydır. Diğer taraftan, bu çatışmanın hâlâ yüzeysel olması, henüz toplumun bütün kesimlerine erişmediği içindir. Çatışma, ilk önce belli bir eğitim seviyesindeki ve meslekî anlamda etkin genç kızlar arasında ortaya çıkmaktadır. Ama burada toplumsal dil davranışları açısından toplumun model alabileceği bir grup söz konusu olduğundan, bu çatışmanın gelecekte yaygınlaşması beklenebilir. Bu geleceğin zaman açısından yakınlık derecesi ise İran toplumunun gelecekte alacağı yönle ilişkilidir.

Bu çalışmanın boyutu ve çerçevesi, yukarıda belirtilen düşünceyi kesin bir tez olarak ileri sürmek için yetersiz olabilir. Çünkü, burada başvurulan yöntem, İran'ın yalnızca iki ayrı kentinde oluşturulan küçük bir örneklem grubundan hareketle gerçekleştirilmiştir ve küçük çaplı verilerin yorumuyla sınırlıdır. Oysa, toplum dilbiliminin başvurduğu diğer yöntemlerden yararlanarak değişik düzeylerde elde edilen verilerin karşılaştırılması, bu tezin daha sağlam temellere dayandırılmasını sağlayacaktır. Örneğin, aynı yöntemin, daha geniş bir coğrafyada oluşturulacak daha çok sayıdaki örneklem nüfus temelinde uygulanması gerekir. Bunun yanında, bu yöntemin, ev, çarşı gibi diğer toplumsal alanlarda dillerin kullanımının belirlenmesine yönelik küçük düzeyde gerçekleştirilecek çalışmalardan elde edilecek verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca, bir yandan, bu dil ilişkisinin şimdiki ve gelecekteki durumu hakkındaki toplumun düşünceleri, duyguları, istekleri ve diğer yandan, bu durumun sürdürümü veya değişimine yönelik her türlü girişimlerin incelenmesi yararlı olacaktır. Son olarak, ilişki durumundaki bu iki dilin yapıları düzeyindeki alışverişlerinin incelenmesi, söz konusu tezin tutarlılığı konusunda önemli katkılar sağlayacaktır.

Kısaltmalar

A1	10-19 yaş grubu	E	Ana dili kullanımı sürdürümü
A2	20-34 yaş grubu	alm	ana dili yitimi
A3	35-49 yaş grubu	mlm	ana dili sürdürümü
A4	50 üstü yaş grubu	TB(tp)	iki dilli (Türkçe+Farsça) aktarım
Eo	öğrenim görmemiş grup	TU(t)	tek dil (Türkçe) aktarımı
E1	ilkokul öğrenimi	TU(p)	tek dil (Farsça) aktarımı
E2	ortaokul öğrenimi	P(m)	dil kullanımı (ev)
E3	lise öğrenimi	P(q)	dil kullanımı (sokak)
E4	üniversite öğrenimi	P(o)	dil kullanımı (resmî alan)
H	ana dili kullanımı yitimi		

Kaynakça

- Amâni, M. (1377/1998) Kârbord-e zabânhâ-ye mahallî dar İrân, *Nâme-ye oloum-e edj-temâ'î* 12, 33-50.
- Baylon, C. (1996) *Sociolinguistique: société, langue et discours*, Paris: Nathan.
- Bosnali, S. (2001) İran Türklerinin Dil ve Toplumsal Kimliği, *Türk Dili* 594, 669-678.
- Boyer, H. (éd.) (1996) *Sociolinguistique: territoires et objets*, Paris: Delachaux et Niestlé.
- Boyer, H. (1996) *Eléments de sociolinguistique: langue, communication et société*, Paris: Dumod.
- Calvet, L.-J. – Dumont, P. (éd.) (1999) *L'enquête sociolinguistique*, Paris: L'Harmattan.
- De Planhol, X. (1988) Le fait turc en Iran: quelques jalons, in J. P. Digard (éd.) *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris: CNRS, 123-129.
- Digard, J. P. – Hourcade, B. – Richard, Y. (1996) *L'Iran au xxe siècle*, Paris: Fayard.
- Fishman, J. A. (1971) *Introduction à la sociolinguistique*, Paris: Labor-Fernand Nathan.
- Houmayounpour, P. (1967) *L'affaire d'Azerbaïdjan*, Lausanne: Ambilly-Annemasse – Impr. Franco-Suisse.
- Hourcade, B. (1988) Ethnie, nation et citoyenneté en Iran, in J. P. Digard (éd.) *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, Paris: CNRS, 161-174.
- Hourcade, B. (2000) Qui parle persan en Iran, in D. Balland (éd.) *Hommes et terres d'Islam: mélanges offerts à Xavier de Planhol*, Téhéran: IFRI, 419-434.
- Kremnitz, G. (1981) Du bilinguisme au conflit linguistique: cheminement de termes et de concepts, *Langage* 61 (mars 1981), 63-74.
- Poplack, S. (1988) Conséquences linguistiques du contact de langues: un modèle d'analyse variationniste, *Langage et société* 43, 23-48.
- Rüdiger, S. H. (1989) *Compendium Linguarum Iranicarum*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Weinreich, U. (1963) *Languages in Contact. Findings and problems*, Paris: Mouton, La Haye.